

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:2 • 2011

Medeltida skriftbruk i Sverige

En forsknings- och litteraturöversikt

BIRGITTA FRITZ*

De nötta runorna på Hagia Sofias läktarbalustrader i Istanbul och på marmorlejonet i Venedig väcker frågor. Vad visste de nordiska legosoldaterna i Östrom på 900- och 1000-talet om skrift, när de i denna grekisktalande miljö ristade sina runor? Och kunde de nordiska pilgrimer som ett hundratal år senare fick sina namn inskrivna i Reichenauklostrets broderskapsbok läsa benediktinernas latin?¹ Det är frågor som det knappast går att få svar på, trots det aktuella intresset för medeltidens läs- och skrivkunnighet, skriftbruk, skriftkompetens eller vad man nu föredrar att översätta den gängse internationella termen *literacy* med. Det följande är en översiktlig orientering om den livaktiga forskningen och rika litteraturen på området under främst det senaste årtiondet utan någon tydlig gräns till *literacy*-forskningen i strikt mening.²

Tidigt mötte nordborna latinsk skrift på mynt och smyckebrakteater. Såsom arkeologen Peter Carelli konstaterar i sin avhandling om 1100-talets kulturella förändringar i Danmark tillverkades sådana på 1000-talet i Lund – liksom för övrigt också i Sigtuna – av anglosaxiska myntmästare

* Doc., historia

1. Rune Palm, *Vikingarnas språk 750–1100* (Stockholm 2004), s. 60f.; Rune Ekberg, "Spår efter en tidig Jerusalemsfärd", *Fornvännen* (2006) s. 342ff.

Ett tack till redaktörerna Roger Andersson, Claes Gejrot, Ingela Hedström, Sara Risberg och Peter Ståhl vid Svenskt Diplomatarium för hjälp med översikten.

2. Pernille Hermann (red.), *Literacy in medieval and early modern Scandinavian culture* (Odense 2005). Här bortses från Arnved Nedkvitne, *The social consequences of literacy in medieval Scandinavia* (Brepols 2004), som inte sägs tillföra ämnet något; se t.ex. anmälan av Karl G. Johansson i *Collegium mediaevale* (2006), s. 180ff. Projektet "Nordisk medeltids *literacy* i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv" under ledning av Barbro Söderberg vid Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet, initierade på 1990-talet studiet och det avsatte en rad skrifter. Många av de nedan anförda arbetena, tryckta i Stockholm, har under Olle Fermes förtjänstfulla ledning utgivits av Sällskapet Runica et Mediaevalia i någon av dess serier.

efter kontinentala förebilder. Men också fynd av skrivdon vittnar om tillfällighetsskrift på vax. Med hänsyn tagen till de livaktiga kontinentaleuropeiska kulturkontaktorna och de danska kungarnas erfarenheter från England före 1000-talets mitt ställer Peter Carelli, som ägnar skriften stort intresse, frågan varför nordborna inte tidigare tog till sig den latinska skriften.³ Först 1130- och 1140-talen var dess etableringsfas i Danmark, inklusive Lund. En kyrklig administration började då byggas upp och ett kungligt kansli med fast organisation inrättades. Belysande är att Lundakyrkans omdiskuterade fundationsakt från 1085 fick brevform år 1145.⁴

Runor hade då länge ristats i Norden. Bruket av sådana skrivtecken ökade när den yngre vikingatida runraden ersatt den äldre, även om längre runtexter var svårästa. Runorna och folkspråket fortsatte länge efter kristnandet att fungera vid sidan av kyrkans latin och romerska alfabet, som lämpade sig bättre för skrift med bläck och penna på pergament. Här om kan man läsa i Rune Palms avsnitt i den nyutkomna handboken *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: genrer och texter*.⁵

Bokens titel är missvisande, såtillvida som den handlar om den svenskspråkiga skriftkulturen, inte den betydande latinska. Till en början, det vill säga under missionstiden från 800-talet och den första socken—kyrkotiden från 1000-talets mitt, var det latinska skriftbruket visserligen rätt passivt. Missionärerna, biskoparna och prästerna kom utifrån och mässade och predikade mest. Men sockenbildningen gick fort och med tiden behövdes inhemska präster och liturgiska böcker till sju domkyrkor och, som det sägs, inte mindre än 1 700 sockenkyrkor i vårt land.

Kyrkklockor med latinsk text från 1000- och 1100-talet har Annika Ström skrivit om i sin undersökning med titeln *Monumental messages*.⁶ Intressant nog vittnar några bevarade pergamentsfragment från

3. *En kapitalistisk anda: kulturella förändringar i 1100-talets Danmark* (Stockholm 2001).

4. Sten Skansjö & Hans Sundström (red.), *Gåvobrevet 1085: föredrag och diskussioner vid Symposium kring Knut den heliges gåvobrev 1085 och den tidiga medeltidens nordiska samhälle* (Lund 1988) och Sigurd Kroons viktiga uppsats ”Knut den heliges försvunna gåvobrev av 21 maj 1085: ett antedaterat 1100-talsdokument”, *Scandia* 55:2 (1989), s. 203–243.

5. Inger Larsson *et al.* (red.) (Stockholm 2010). Se även Palm (2004) om vikingarnas språk och den samnordiska runtextdatabasen <www.nordiska.uu.se/forskning/samnord.htm> (23/2 2011).

6. *Monumental messages: Latin inscriptions on tombstones and church bells in medieval Sweden* (Stockholm 2002).

1000-talet om engelsk mission vid sidan av den mer kända tyska.⁷ De ingår i den samling med 22 500 fragment ur 10 000 handskrifter som efter reformationen slaktats för att användas som omslag om kronans räkenskaper. De flesta finns i Riksarkivet och har nyligen katalogiserats. Merparten kommer från liturgiska handskrifter i stort format, men där finns också rester av juridiska, teologiska och andra verk. Undersökningen och dess resultat har presenterats i många uppsatser och skrifter, exempelvis *Medieval book fragments in Sweden* med Jan Brunius som redaktör (Stockholm 2003) och några uppsatser av honom och medarbetarna Gunilla Björkvall och Anna Wolodarski i *Arkiv, samhälle och forskning* (2004:1–2). Vackert illustrerad är *Stympade böcker: märkvärdiga blad ur svensk bokhistoria* av Kerstin Abukhanfusa (Stockholm 2004).

En del tidiga fragment vittnar om bokproduktion i Sverige kanske redan på 1000-talet, säkert på 1100-talet. Några dateras av Michael Gullick, expert på romansk handskrift, till slutet av 1100-talet och antas härröra från ett cisterciensiskt scriptorium, troligen i Östergötland. Han visar också att flera av de 16 bevarade originalbrev från tiden före 1200 är skrivna "in formal bookhand", alltså av professionella skrivare.⁸

Brev på latin och svenska

De tidigaste klosterbrev från 1100- och 1200-talen behandlas i uppsatsen "Våra äldsta klosterbrev" av Claes Gejrot, som tidigare gett ut Nydala klostrets äldsta brev. Det handlar om bortåt 400 texter på latin från cisterciensernas munk- och nunnekloster, däribland vårt äldsta kända inhemska pergamentsbrev från 1160-talet. Gejrot har från övergångskedet mellan muntliga överenskommelser och skriftliga dragit fram belägg på hur det kunde gå till. En man har någon gång på 1250-talet inte bara muntligt tillkännagivit inför hela sin socken i Västergötland att han skänkt visst arvegodt till Nydala kloster utan har också låtit sätta

7. Ansgars missionsförsök i Birka på 800-talet hade som bekant varit tyskt. Alf Uddholms högst hypotetiska rekonstruktion av ett sveakungens brev till kejsaren år 831 förefaller att vara det i volymen *Ny väg till medeltidsbrev* (Stockholm 2002) i redaktion av Claes Gejrot, Roger Andersson & Kerstin Abukhanfusa, som tilldragit sig störst intresse. I boken trycktes föreläsningarna under det symposium som hölls när Birgitta Fritz slutade som huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium.

8. Michael Gullick, "Preliminary observations on Romanesque manuscript fragments of English, Norman and Swedish origin in the Riksarkivet (Stockholm)", i Brunius (red.) (2003) s. 58ff. Se även uppsatser i samma skrift av K. D. Hartzell, "Some early English liturgical fragments in Sweden", s. 83–98 och John Toy, "The fragments reveal new evidence of the cult of English saints in Sweden", s. 99–108.

upp ett brev om saken, som dessutom bekräftats av Birger jarl med ett annat brev.⁹

Därmed är vi inne på det för kunskapen om det medeltida Sverige viktiga brevmaterialet. Ett färskt exempel på vad breven betyder som källmaterial för en historik undersökning är Gabriela Bjarne Larssons bok *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500* (Stockholm 2010).

De flesta diplomerna, men inte alla, finns i Riksarkivet.¹⁰ Dit har de kommit främst genom konfiskationen av kyrkors och klostrens arkiv på 1500-talet men också genom senare förvärv. Många har under århundradenas lopp gått förlorade, inte minst genom slottsbranden 1697. Breven trycks i kronologisk ordning i verket *Svenskt Diplomatarium*. Utgivningen har i omgångar pågått sedan 1820-talet och nu med band XI nått år 1377. Redaktionen, sedan 1976 i Riksarkivet, började för sitt utgivningsarbete på 1950-talet lägga upp ett lappkartotek med uppgifter om bevarade brev, medeltida och eftermedeltida avskrifter, brevtexter i sammandrag och omnämmanden av förkomna brev med mera. Kartoteket har efter hand byggts ut och kompletteras fortfarande. Nästan 42 000 poster finns nu tillgängliga via Internet och där kan också de hittills tryckta texterna läsas.¹¹

Detta viktiga källmaterial har alltså blivit lätt – ibland kanske lite för lätt – tillgängligt för forskarna, som gärna vill tro att allt finns kvar och använda det för statistiska analyser. För att rätt kunna utnyttja brevbeständen måste man dock känna till deras mer eller mindre slumpartade framväxt, ojämna sammansättning och växlande innehåll. Exempelvis är Linköpings domkyrkas och Vadstena klostrets stora arkiv ganska väl bevarade, och däri finns många brev med rent kyrkligt innehåll daterade i Linköping och Vadstena. Man kan emellertid därav inte dra slutsatsen

9. I *Kyrka, helgon och vanliga dödliga: årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven* (2003), s. 22–34. *Diplomata Novevallisensia: the Nydala charters 1172–1280* (Stockholm 1994); de aktuella breven har nr 33 och 34.

10. *Riksarkivets beståndsoversikt 1* (1996), s. 28ff. Se även Birgitta Fritz, "Svenska Riksarkivets medeltidssamlingar", *Historisk tidskrift för Finland* 79 (1994), s. 593ff. En översikt över breven på franska finns i festskriften till Elisabeth Mornet: Corinne Péneau (red.), *Itinéraires du savoir de l'Italie à la Scandinavie (X^e–XVIe siècle)* (Paris 2009).

11. Se <www.riksarkivet.se/diplomatariet> och <www.riksarkivet.se/sdhk> (23/2 2011). Varje post har ett SDHK-nummer, som numera ofta används vid hänvisning. Se "Swedish charters online: the digitization of Diplomatarium Suecanum", i Georg Vogeler (red.), *Digitale Diplomantik: neue Technologien in der historischen Arbeit mit Urkunden* (Köln 2009).

att Östergötland var det mest urbaniserade landskapet under medeltiden. En översikt med rubriken *De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början* är knuten till huvudkartoteket på Internet (sök under "Genvägar"), och en annan uppsats om brevens vandring genom seklerna av Birgitta Fritz ingår i ovan nämnda häfte av *Arkiv, samhälle och forskning* med medeltida arkiv som tema. I den skriver Claes Gejrot om "Diplomatik och äkthet: om medeltidsbrevens autenticitet" och Henrik Klackenborg om "De svenska sigillens första sekel (1160–1260)".¹²

Inger Larsson har gjort stora, om än inte tillräckliga, insatser för kunskapen om de svenska medeltidsbrev. Hennes bok *Svenska medeltidsbrev* från 2001 har nyligen getts ut på engelska med titeln *Pragmatic literacy and the medieval use of the vernacular: the Swedish example*.¹³ Avsikten med studierna har varit att dels se vilka som var de viktigaste aktörerna för spridandet av skrift i det svenska samhället, dels presentera olika brevtyper och deras beteckningar. Även om hon för äldsta tid inte har kunnat förbigå brev på latin kommer de i framställningen snart i skymundan för dem på svenska. Till följd av de ojämna proportionerna mellan de latinska och svenska brevböckerna har bilden av våra medeltidsbrev blivit skev. Dessa utgörs dessutom av så mycket mer och annat än de enklare brevtyper, främst ägorättshandlingar av olika slag, som Inger Larsson också presenterar i skrift och bild i ovan nämnda handbok om skriftkulturen i Sverige. Som historiker saknar man olika kategorier som traktater, politisk korrespondens, privilegiebrev, kyrkliga handlingar och mycket, mycket annat. Vad gäller frågan om de tidiga aktörerna kommer författaren egentligen inte med något nytt men över-skattar nog lagmännens och tingens roll på bekostnad av kungamaktens och kyrkans. Ett samarbete med expertisen på området inom diplomatarieredaktionen hade varit till nytta.

Brevmaterialet har tidigare inte betraktats som särskilt lämpligt för studium av språket och språkutvecklingen, trots att breven har fördelen att ofta vara daterade och ha uppgift om proveniens. Rakel Johnson

12. Se även Claes Gejrot, "Gamla skinnlappar och digitala dokument: tradition och förnyelse i diplomatariearbetet", i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Av kärlek till arkiv: festskrift till Erik Norberg* (Stockholm 2002) s. 192ff. Se även Michael Andersen & Göran Tegnér (red.), *Middelalderlige seglstamper* (Roskilde 2002).

13. Den fullständiga titeln på den svenska boken är *Svenska medeltidsbrev: om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning* (Stockholm 2001); den kom även ut i en omarbetad populär version (Stockholm 2003). Den engelska versionen är utgiven i Brepols serie *Utrecht studies in medieval literacy* (Turnhout 2009).

har nu använt alla bevarade brev på svenska från 1330 till 1374 för sin avhandling *Skrivaren och språket: skriftspråksbruk, kasus och vokaler i medeltidsbrev på svenska* (Göteborg 2003). Efter ett ambitiöst studium av "brevkorpusen", bestående av 652 brev, följer själva språkundersökningen. Genom att studera kasusböjningen av substantiv och skrivarnas bruk av vokaltecken i slutstavelserna kommer författaren fram till att betydande förändringar ägde rum under de aktuella åren, ett resultat som sägs gå stick i stäv mot tidigare forskning. Något har skett med skrivarnas stavning, men det går inte att se att olika stavningskonventioner växt fram i skilda skriftspråksmiljöer, utan det förefaller som om skrivarna fortsatt att stava såsom de en gång lärt sig. Ändringarna måste därför bero på ett generationsskifte vid 1300-talets mitt. Yngre skrivare med ett kanske mer standardiserat skriftspråk har utbildats och börjat verka runt om i landet. Själva skriftspråket i brevmaterialet sägs vara resultatet av skrivarnas konstruktion av ett svenskt skriftspråk på grundval av den undervisning i stavning och grammatik de fått. Åtminstone i fråga om kasus kan den vara baserad på den latinska skolgrammatiken och förlorade formulärböcker och brevställare på svenska, heter det.

Grammatik var ett huvudämne i medeltidens trivialskola. Men har det alltid varit skrivare som svarat för stavningen? Kan det inte ibland ha varit den som dikterat texten ifråga? Hur som helst är det är svårt att få det stora behov av skriftkompetens som måste ha funnits vid 1300-talets mitt att gå ihop med tänkbara utbildningsmöjligheter. Både landslagen och stadslagen ställde från den tiden stora krav på skriftlig dokumentation i samhället. Spår av svenska studenters och lärares studier och verksamhet vid utländska universitet sysselsätter en rad forskare i ett projekt vid Centrum för medeltidsstudier vid Stockholms universitet. Av fyra volymer under utgivning kan nämnas de båda om västgöten Bero Magni (Björn Magnusson), som länge var verksam i Wien och stannade där även sedan han 1460 valts till biskop i Skara.¹⁴

Ett antal svenska 1300-talsbrev har nyligen undersökts av Inger Lindell i skriften *Brev i Vadstena klostrets arkiv 1368–1375*. Författaren vill teckna konturerna av det äldsta skriftbruket i klostret. Hon konstaterar

14. Roger Andersson, "Undervisning och utbildning", *Svensk kyrkohistoria* 2 (1999). Se också Olle Ferm, "Les Suédois comme enseignants et administrateurs dans des universités étrangères", i Péneau (red.) (2009) s. 171ff. I sin bok *Skrivare i det medeltida Skara stift* (Skara 2006) tar Per-Axel Wiktorsson inte upp frågan om var skrivarna utbildats.

att läs- och skrivkompetensen har varit god bland de bröder och andra som samlats för att bygga upp klostret. Fastän olika skriftspråkliga normer möttes där, visar dessa Vadstenabrev, enligt författaren, många inbördes likheter vad gäller bruket av formler, ortografi och interpunktion, samtidigt som rättelser vittnar om att där funnits en stavningsnorm. Detta var ett initialt skede i en miljö där det med tiden skulle utvecklas rutiner för skrivarbetet och olika genrer och skriftbruket stabiliseras, skriver hon.¹⁵

En översikt av Lena Moberg över det tyska inflytandet på svenskan finns i medeltidsdelen av *Signums svenska kulturhistoria* (Lund 2004). Helena Wistrand har med sin avhandling *Bebrevat i Närke: medeltågtyska importord i fornsvenska brev ur regionalt perspektiv* (Uppsala 2006) försökt belysa detta främmande inflytande på svenskan inom ett begränsat område. Några delundersökningar berör social, regional och kronologisk variation. Sålunda sägs brev som utfärdats av lagmän innehålla fler låneordsbelägg än häradshövdingars brev, riddares fler än väpnares och, inte oväntat, borgares och bergsmäns allra flest. En ökning sker över tiden, särskilt genom att en del av breven från början av 1500-talet ur Sturearkivet har mer växlande innehåll än övriga brev.¹⁶

Detta för osökt över på Dag Retsös viktiga uppsats "Sturearkivet: en senmedeltida brevsamling" i ovan nämnda häfte av *Arkiv, samhälle och forskning* (2004). Den handlar om Svante Nilssons och Sten Sture den yngres snåriga arkiv med omkring 2 000 handlingar, de flesta skrivna på papper och på svenska. Handlingarna är centrala när det gäller kunskapen om det senmedeltida Sverige och har kommit att ligga till grund för en rad värdefulla historiska arbeten. Huvudsakligen består samlingen av sådant som kort efter 1520 fördes till Danmark. Retsö redogör för hur handlingar lagts till och tagits ifrån samlingen efter växlande arkivaliska principer, innan den genom ett arkivalieutbyte kom till Riksarkivet 1929 (med efterleverans 1947). De tidigare stora problemen med att hitta i samlingen har dock upphört genom att breven skrivits in i diplomatariets digitaliserade huvudkartotek. Retsö har förtjänstfullt fyllt behovet

15. (Stockholm 2010). Boken har skrivits inom projektet "Vadstenaklostret som text- och handskriftsproducerande miljö – produktion, tradition och reception", finansierat av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond, 2003–2008.

16. Avhandlingsarbetet har ingått i forskningsprojektet "Svensk-tyska kulturförbindelser under medeltiden", finansierat av Östersjöstiftelsen. Se även Stefan Mähl, *Det senmedeltida Stockholm: en språklig och kulturell smältdegel* (Stockholm 2010).

av en mer detaljerad beskrivning och samlad analys av Sturearkivet som brevsamling och utrett problem kring den.

I samma skrift från 2004 har Roger Andersson skrivit uppsatsen "Brev i medeltida gårdsarkiv" och Peter Ståhl översikten "Medeltida kopieböcker i Riksarkivet", av vilka den senare kan ses som en kommenterad förteckning över kopieböckerna, som innehåller avskrifter av både latinska och svenska brev. Vadstena klostrets stora kopiebook A 20 hade han året före behandlat mer utförligt i *Riksarkivets årsbok*. Medeltida privatbrev är sällsynta, men Peter Ståhl har dragit fram några ur den formulärbok (C 6) som han är expert på.¹⁷ Korrespondensen mellan moderklostret i Vadstena och dess med tiden allt mäktigare dotterkloster Syon Abbey i England har tilldragit sig stort intresse, detta inte minst sedan grundmurarna till den stora klosterkyrkan för några år sedan på arkeologisk väg lokaliserats och visat sig ligga under nuvarande Syon Park Estate vid Themsen. Ett symposium ägnades Vadstena och Syon år 2007. Elin Andersson har skrivit om tidig korrespondens mellan England och Vadstena och nyligen försvarat sin avhandling om moderklostrets svar på några brevfrågor om klosterregeln.¹⁸

Brev på latin av ett helt annat slag handlar det om i *Auctoritate papae*. Det är en utgåva av böneskrifter, riktade till påven med begäran om främst avlösning från skuld för synder och dispens från gärningar i strid med den kanoniska rätten. Mest gäller de mord, illegitim börd (prästsöner) och äktenskap i otillåtna led. De 453 senmedeltida texterna gäller beviljade fall och är kända genom avskrifter i den påvliga så kallade storpenitentiariens arkiv, numera deponerat i Vatikanarkivet. Samlingen utgavs 2008 som en sidoserie till *Svenskt Diplomatarium* med edition av latinisten Sara Risberg och introduktion av historikern Kirsi Salonen, vilken tidigare disputerat i Tammerfors på en avhandling om detta unika källmaterial.¹⁹

17. *Riksarkivets årsbok* 2003 avses. Uppsatsen om privatbrev i C 6 i Uppsala universitetsbibliotek finns i Sara Risberg (red.), *Dicit Scriptura: studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm 2006), s. 193ff.

18. Claes Gejrot, Sara Risberg & Mia Åkestam (red.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena: papers from a symposium in Stockholm 4-6 October 2007* (Stockholm 2010). Elin Andersson, "Birgittines in contact: early correspondence between England and Vadstena", *Eranos* 102, s. 1ff.; dens., "Vadstena 1427: the visit of the Syon brothers", i Gejrot, *et al.* (red.) (2010), s. 104ff. Avhandlingens titel är *Responsiones Vadstenenses: perspectives on the Birgittine rule in two texts from Vadstena and Syon Abbey* (Stockholm 2011).

19. Sara Risberg (red.) *Auctoritate papae: the church province of Uppsala and the apostolic penitentiary 1410-1526* (Stockholm 2008). Avhandlingens titel är *The penitentiary as a well of*

I sammanhanget kan också nämnas *Avlatsbrev från Västgötadeln av Skara stift* (Skara 2006) med Johnny Hagberg som redaktör. Till stor nytta för medeltidsstudierna är att utgivningen av *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige* år 2009 slutfördes av Eva Odelman, som förtjänstfullt svarat för huvuddelen av verket.²⁰

Lagar och litteratur på svenska m. m.

När det gäller medeltida svensk skrift i annat än brevform bör först nämnas att en fortsättning på *Fornsvensk bibliografi* är under uppbyggnad för att tillgängliggöras via Internet; den är fram till 1944 utgiven i bokform av Geete-Collijn.²¹ I den ovan omtalade hand- och läroboken *Den medeltida skriftkulturen i Sverige* behandlas också lagarna och städernas tänkeböcker, kyrkans och klostrens texter samt den profana litteraturen på svenska. De olika avsnitten skiljer sig åt genom att några huvudsakligen redogör för vad som står i skrifterna i fråga, medan andra är mer analyserande. Exempelvis skriver Sven-Bertil Jansson om den profana litteraturen, däribland rimkrönikorna, som han är expert på. Till nytta för studiet av lagarna har Patrik Åström i sin avhandling från 2003 sökt datera de senmedeltida lagböckerna.²²

Frågan om humor fanns under medeltiden har ställts av Olle Ferm, som i flera skrifter försökt besvara den. Svaret blir att humor, då som nu, var ett viktigt inslag i det sociala umgänget. Det började med boken *Abboten, bonden och hölasset: skratt och humor under medeltiden* (Stockholm 2002) med en ambitiös analys av begreppet humor och redogörelse för medeltida humoranvändning. Ferm återkom sex år senare till ämnet i en bok om skrattet i den medeltida kyrkan.²³ Titlarna på böcker som Sven-Bertil Janssons *Hövisk dikt och ohövisk: om litterär skämtan* (Stock-

grace in the late middle ages: the example of the Province of Uppsala 1448–1527 (Saarijärvi 2001). Se även Risbergs uppsats om penitentiäredokument i C-samlingen i Risberg (red.) (2006), s. 209ff.

20. Häfte I:1–3 utgavs 1968–1970 av Ulla Westerbergh och I:4–6 och II:1–6 av Eva Odelman 1976–2002. Ett supplementhäfte trycktes 2009.

21. <www.nordiska.su.se/fornsvenskbibliografi> (23/2 2011). Uppbyggnaden är ett treårsprojekt (2009–2012), finansierat av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond.

22. Patrik Åström, *Senmedeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslagshandskrifter: dateringar och dateringsproblem* (Stockholm 2003). Bengt Jonssons postumt utgivna *Erikskrönikans diktare: ett försök till identifiering* (Uppsala 2010) tillför inte forskningen något utan vilseleder snarare.

23. *Det visa leendet och det narraktiga gapskrattet: skrattet och den medeltida kyrkan* (Stockholm 2008).

holm 2005) och Per-Axel Wiktorssons *Äktenskapsvisan: en lustig visa om samgåendets vedermödor* (Stockholm 2007) talar för sig själva.

Här kan också nämnas det internationella projektet "Schackallegorier" vid Centrum för medeltidsstudier vid Stockholms universitet. Uppsatssamlingen *Chess and allegory in the middle ages* utgavs 2005.²⁴ Allegorin var en förklädnad, som gjorde det möjligt att diskutera politiska och sociala missförhållanden.

Predikningar och uppenbarelser på latin och svenska

Stor betydelse har katalogiseringen av handskrifterna från Vadstena kloster i Uppsala universitetsbiblioteks C-samling haft. Tack vare den har texterna i dessa brukshandskrifter blivit tillgängliga på ett helt annat sätt än tidigare och vi har fått bättre kunskap om det stora klosterbiblioteket. Arbetet utfördes av Margareta Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg och Monica Hedlund och avsatte förutom själva katalogen en rad uppsatser av dessa experter.²⁵ Några skrifter, som är utgivna inom projektet "Vadstenabrodernas predikan: offentligt tal, europeisk kulturförmedling, folkfostran", behandlar klosterbiblioteket och predikosamlingarna däri. Av de omkring 12 000 predikningarna på latin och svenska, som ingår i Vadstenahandskrifterna och upptar den största delen av dessa, har ungefär 5 000 författats av bröderna själva. Resten är avskrifter eller bearbetningar av utländska förlagor.²⁶

Bröderna var enligt klostrets regler ålagda att predika för systrarna och pilgrimerna. Predikningarna skrevs på latin men hölls på svenska av de tvåspråkiga bröderna. En typisk Vadstenapredikan var tematisk och präglad av pedagogiskt nit. Det gällde att klargöra frälsningshistorien och teologiska frågor på ett enkelt sätt, och det som förmedlades skulle vara möjligt att memorera. Det fanns inte något behov av originalitet, utan man förde den klassiska traditionen från kyrkofäderna och Birgitta

24. Olle Ferm & Volker Honemann (red.) (Stockholm 2005).

25. *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung 1–8* (Stockholm 1988–1995). Se "Monica Hedlunds vetenskapliga publikationer 1972–2005", i Risberg (red.) (2006), s. 265ff. och Monica Hedlund, "En Vadstenabroders referensbibliotek", i Göran Dahlbäck (red.) (2008).

26. Projektet har med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet bedrivits vid Uppsala universitet sedan 1994 och har senare avlösts av projektet "Model Sermons of the middle ages". Se Roger Andersson & Stephen Borgehammar, "The preachings of the Birgittine Friars at Vadstena Abbey (ca 1380–1515)", *Revue Mabillon* 1997, s. 209ff, samt några skrifter i serien *Vadstenabrodernas predikan* (1994–1997).

vidare. Det handlade om vägen från det första paradiset fram till det himmelska, som var slutmålet.

Den medeltida predikan ägnas för närvarande stort internationellt intresse. Maria Berggrens bok *Homiletica Vadstenensia: ad religiosos et sacerdotes* har sålunda tryckts i verket *Corpus Christianorum*. Roger Andersson har givit ut boken *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare* (Stockholm 2001). Förutom en rad uppsatser på området har han tryckt en samling predikningar på svenska; huvudhandskriften finns i Arnamagnæanske Samling i Köpenhamn men kommer från Vadstena. Närmast i tur står en vetenskaplig utgivning av de till svenska från latin i Vadstena kloster tidigt återöversatta uppenbarelserna.²⁷ Även teologerna Stephan Borgehammar och Alf Härdelin har gjort stora insatser på detta område. Av den sistnämndes många skrifter om medeltida andlighet kan här särskilt nämnas den senaste, *Världen som yta och fönster: spiritualitet i medeltidens Sverige* (Stockholm 2005), som har ett par avsnitt om predikan. Han har också översatt och gett ut ett urval av Birgittas uppenbarelser, vilka för övrigt har börjat översättas till engelska.²⁸ En festpredikan på latin, som hölls under Sankta Katarinas translationsfest 1489, har givits ut tillsammans med en unik berättelse om festen på svenska. En Katarinapredikan från 1521 har också behandlats av Roger Andersson.²⁹

Mer om systrarnas och brödernas skrivande och läsande i Vadstena kloster

Som framgår av det föregående vilar kunskapen om språket och skriften i vårt land under senmedeltiden i stor utsträckning på Heliga Birgittas uppenbarelser och de skriftliga kvarlevorna från Vadstena kloster. Den

27. Det belgiska förlaget Brepols har gett ut skriften i serien *Continuatio Mediaevalis* 229 (Turnhout 2009). Se även en uppsats av Berggren i Risberg (red.) (2006), s. 135ff.; Roger Andersson, *Sermones sacri Svevice: the sermon collection in Cod. AM 787 40* (Uppsala 2006). Se även uppsats i Risberg (red.) (2006), s. 149ff. Birgittauppenbarelserna på svenska är tidigare utgivna av G. E. Klemming (Stockholm 1857–1862).

28. Se en uppsats om Vadstenabrodern Acho Iohannis predikokost i Risberg (red.) (2006), s. 165ff.; *Heliga Birgittas uppenbarelser: i urval och översättning av Alf Härdelin med kommentarer av Stephan Borgehammar och med inledning av Birgitta Trotzig* (Lund 2003); Denis Searby & Bridget Morris (red.), *The revelations of St. Birgitta of Sweden 1* (Oxford 2006). Se uppsats av Karl G. Johansson i Gejrot, et al. (red.) (2010), s. 188ff.

29. Birgitta Fritz & Lars Elfving, *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: samtida texter med översättning och kommentarer* (Stockholm 2004); "Drömmen om den heliga kvinnan: Johannes Mattheis Katarinapredikan år 1521", i Dahlbäck (red.) (2008) och i engelsk version i *Medieval Sermon Studies* 54, 2010.

under många år pågående utgivningen av uppenbarelserna och tillhörande skrifter, som främst latinisterna Hans Aili, Birger Bergh och Sten Eklund svarade för, avslutades lägligt året före det stora Birgittajubileet år 2003. I Vadstenabrödernas *Liber usuum*, som är ett slags andlig etikettbok och gavs ut av Sara Risberg som doktorsavhandling i latin 2003, är pragmatisk skriftbrukskompetens en självklarhet.³⁰

Inom forskningsprojektet "Vadstenaklostret som skrift- och handskriftsproducerande miljö" har särskilt systrarnas skrivande studerats. Ingela Hedström disputerade 2009 i Oslo på en avhandling om den stora produktionen av bönböcker i systrakonventets skrivarstuga under 1400-talets senare del.³¹ Hon kom, i likhet med flera andra forskare, fram till att systrarnas läs- och skrivkunnighet har varit större än man tidigare ansett och vidare till att de undervisats i skrivning. System Christina Hansdotter Brasks bevarade produktion undersöktes inom ramen för projektet av Inger Lindell.³² När det gäller arbetet med att översätta från latin och tyska visar strykingar och ändringar i en text med historien om Barlaam hur arbetet med att finna de rätta formuleringarna gått till.³³ Jonas Carlquist, som alltsedan 1992 åstadkommit mycket på detta område, har i projektet undersökt den handskrift (Cod. Holm. A 3) som från 1502 användes vid bordsläsningen, det vill säga högläsningen under måltiderna, i systrakonventet. Bordsläsningshandskrifter, liksom bönböcker, skall ha använts för både högläsning och enskild andakt och ha varit av stor betydelse.³⁴

30. Uppenbarelserna publicerades i två serier av Kungl. Vitterhetsakademien och Svenska Fornskriftsällskapet 1956–2002; hela textcorpus kan sökas på www.riksarkivet.se/crb; Sara Risberg, *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis: the customary of the Vadstena brothers: a critical edition with an introduction* (Stockholm 2003).

31. För projektet, se not 15 ovan. Inger Hedström, *Medeltidens svenska bönböcker: kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo 2009). Se även uppsatsen "Hand in hand: scribes and books among the Vadstena nuns", i Gejrot *et al.* (red.) (2010), s. 161ff. och Monica Hedlunds uppsats "Nuns in collaboration at Vadstena Abbey: who wrote for whom?", i Herrad Spilling (red.), *La collaboration dans la production de l'écrit médiéval: actes du XIIIe colloque de Comité international de paléographie latine* (Paris 2003), s. 179ff.

32. "Christina Hansdotter Brask: a Vadstena nun and her use of writing", i Gejrot *et al.* (red.) (2010), s. 177ff.

33. Karl G. Johansson & Maria Arvidsson (red.), *Barlaam i nord: legenden om Barlaam och Josaphat i den nordiska medeltidslitteraturen* (Oslo 2009).

34. *Vadstenasystrarnas textvärld: studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse* (Uppsala 2007). Cod. Holm A 3 finns i Kungliga biblioteket. Se även Gejrot *et al.* (red.) (2010), s. 146ff. Om blad ur A 3 i Linköpings stiftsbibliotek med text för läsningen på Katarinadagen, se Fritz & Elfving (red.) (2004). I Risberg (red.) (2006), s. 11ff., skriver Carlquist om systrarnas tillgång till brödernas bibliotek.

Karl G. Johansson har bidragit med flera studier, bland annat "Bröderna och världen: prästbröderna och skriftbrukets utveckling i Vadstena kloster".³⁵ Efter Nils Dverstorps paleografiska undersökning av tre handskrifter bör man inte längre tala om "vadstenastil" eller "vadstenakursiv", eftersom det enligt honom inte har funnits någon särskild sådan. Den stil som användes i klostret var allmänneuropeisk.³⁶ Handskrifters Vadstenaproveniensen och språk diskuteras av Per-Axel Wiktorsson och Lars Wollin i skriften *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, som Olle Ferm och Staffan Nyström gav ut 2004. Wiktorsson vill se en begränsad Vadstena- och klosterproveniensen för bevarade handskrifter, men bemöts härvid, särskilt ifråga om Salstahandskriften (Cod. Holm. A 5a), med goda motargument av Wollin. Till herr Bengt kan också knytas den landslaghandskrift, vars illustrerade anfanger återges och diskuteras i *Den predikande räven: arbete, skämt och allvar i en illuminerad handskrift* av Janken Myrdal, Pia Melin och Olle Ferm (Lund 2006).

Översikten inleddes med frågor och får även sluta med en fråga. Hur många av kyrkbesökarna kunde läsa och förstå texter som "til helwete" och "ok tu ser ikka en stur timerstok y thit eghi(t) (ø)ga" på språkbanden i Albertus Pictors senmedeltida kyrkmålningar?³⁷

35. I Lars Wollin, Anna Saarikka & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Det moderna genombrottet: också en språkfråga? Föredrag vid nionde sammankomsten för svenska språkets historia, i Åbo 19–20 maj 2006* (Åbo 2007). Se även Alf Härdelin, "I lärdomens tjänst: några Vadstenabröder och deras bidrag", *Kyrkohistorisk årsbok* (2005) och uppsats av Johansson i Gejrot *et al.* (red.) (2010), s. 188ff.

36. Nils Dverstorp, *Skrivaren och skriften: om skrift- och handskriftsproduktion i Vadstena kloster* (Oslo 2010).

37. Se uppsatser av Roger Andersson, Monica Hedlund och Christina Sandquist Öberg i Jan Öberg, Erika Kihlman och Pia Melin (red.), *Den mångsidige målaren: vidgade perspektiv på Albertus Pictors bild- och textvärld* (Stockholm 2007). Av utrymmesskäl har här inte fragmenten i Helsingfors universitetsbibliotek och diskussionen om handskriftsproduktionen i Åbo och Nådendal m. m. beaktats.